

УДК 32 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.239445

ЛІНІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ГЕНЕЗА, СТРУКТУРА, ПОДОЛАННЯ

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Предметом дослідження є лінії розмежування в українському суспільстві, які впливають на його здатність до самоорганізації та розвитку. Методологічною парадигмою пошуку виступає модель Лінсета-Роккана, котра успішно апробована в аналізі політичних змін у європейських країнах.

Висвітлено особливості виникнення та розвитку фундаментальних суспільних опозицій: центр – периферія, держава – церква, місто – село, власник – робітник. На їхній зміст кардинальним чином вплинуло колоніальне становище України в Російській імперії (в усіх її історичних формах). Наслідки цього впливу відчуються досі: агресивні наміри Росії щодо залишення України у сфері свого впливу, деструктивна роль РПЦ, формування антидержавницьких рухів та структур тощо. Деструктивний ефект від подібного впливу простежується у потенційній загрозі трансформації традиційних ліній розмежування в т. зв. «червоні» лінії протистояння. Це – штучні конструкти, котрі живляться агресивною політикою агресора і спрямовані на внесення в український соціум станів хаосу та безладу із перспективою підриву та руйнування державності та ідентичності України загалом. В цьому контексті стратегічними орієнтирами сталого розвитку України постають зроблена переорієнтація на європейські цінності, всебічна підтримка національної культури та духовності, здійснення повноцінної земельної реформи, створення національного ринку праці, легалізація тіньової економіки, утвердження системи національної безпеки. Політико-правовою підвалиною відповідних змін мають стати синергетична взаємодія демократичного розвитку суспільства та усталення практики верховенства закону в діяльності громадян та держави.

Ключові слова: модель Лінсета-Роккана; лінії розмежування; суспільні опозиції; центри впливу; синергія; демократизація; верховенство закону.

DEMARICATION LINES IN THE UKRAINIAN SOCIETY: GENESIS, STRUCTURE, OVERCOMING

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. The subject of the study is the lines of demarcation in the Ukrainian society, which affect its ability for self-organization and development. The methodological paradigm of the search is the Lipset-Rokkan model, which has been successfully tested in the analysis of political changes in European countries. The peculiarities of the origin and development of such fundamental social oppositions are highlighted: center-periphery, state-church, city-village, owner-worker. Their content was dramatically influenced by the colonial position of Ukraine in the Russian Empire (in all its historical forms). The consequences of such influence are still being felt in Russia's aggressive intentions to keep Ukraine in

its sphere of influence, the destructive role of the Russian Orthodox Church, the formation of anti-state movements and structures, and so on. The destructive effect of such influence can be traced in the potential threat of transforming traditional lines of demarcation in the so-called "Red" lines of opposition. These are artificial constructs that feed on the invasive policy of the aggressor and are aimed at introducing states of chaos and disorder into Ukrainian society, with the prospect of undermining and destroying the statehood and identity of Ukraine in general. In this context, the strategic vectors of Ukraine's sustainable development are the reorientation to European values, comprehensive support of national culture and spirituality, implementation of the full-fledged land reform, creation of a national labor market, legalization of the shadow economy, establishment of the national security system. The political and legal basis for such changes should be the synergetic interaction of the democratic development of the society and the establishment of the rule of law in the activities of citizens and the state.

Key words: *Lipset-Rokkan model; lines of demarcation; social oppositions; centers of influence; synergy; democratization; rule of law.*

Сучасна Україна належить до держав транзитивного, перехідного, типу, в якій своєрідним чином поєднуються, з одного боку, найрізноманітніші релікти тоталітарного минулого (світоглядні, економічні, культурні, управлінські тощо), а з другого – твердо заангажовані наміри, включно з конституційним рівнем, рухатись шляхом демократичного розвитку, включаючи, зокрема, і набуття членства в ЄС і НАТО. Подальший прогрес у цьому напрямку істотно залежить від того, яким чином суспільству та владі вдасться досягти консенсусу щодо обраної мети, консолідації спільних зусиль обох сторін з подолання внутрішніх та зовнішніх загроз для безпеки держави. В цьому контексті особливого значення набуває об'єктивне розуміння тих перепон і перешкод, котрі утруднюють реалізацію обраної стратегії розвитку, зокрема т. зв. ліній розмежування в українському суспільстві та їх впливу на політичні процеси.

Лінії розмежування властиві кожній із країн, включно з тоталітарними, хоча в останніх їх подолання мирним шляхом практично не відбувається ніколи. Навіть у країнах колишньої т. зв.

«соціалістичної співдружності» їхньому переходу на демократичний шлях розвитку на початку 90-х років минулого століття передували десятиліття терору та переслідувань. В західноєвропейських країнах загалом класичні лінії розмежування набули модифікованих форм у зв'язку з форсованими темпами міждержавної інтеграції у вигляді ЄС [8]. У капіталістичній Португалії, яка протягом століття пережила ліберальний період (1919–1926) та авторитарний режим (1968–1974), в обох випадках глибина внутрішніх розмежувань не дала можливості здійснити оптимальний транзит влади у напрямку її модифікації [9]. Аналіз електоральних розмежувань у Румунії та Молдові також засвідчив домінуючу роль в процесі політичного вибору різноманітних соціально-економічних та управлінських трендів, стану комунікативного поля суспільства та влади, невдоволеності громадян у можливостях самореалізації [2]. Особливий інтерес для України становить польський досвід додання суспільних розмежувань, оскільки історична доля обох країн має багато спільних точок дотику. Зокрема, йдеться про тривалі

часи бездержавності як для Польщі, так і України і пов'язані з цим проблеми модерної кодифікації рівноправності обох сторін у системі «центр – периферія» [3]. Навіть у такій демократичній державі, як США, політтехнологічними засобами вдається переорієнтувати значну частину електорату за межі їхнього «природного», за традиційними вподобаннями, вибору [5]. Російська практика використання ліній суспільного водорозділу навзаєм прикметна цілеспрямованим згладжуванням справжніх проблемних біфуркаційних точок дотику і зон неспокою у власній державі з відвертим апологетичним уславленням «авторитарно-демократичних» підходів з «консолідації» російського суспільства [6].

Метою цього дослідження є виявлення природи, множини та ієрархії розмежувальних ліній в українському суспільстві, що, в свою чергу, може слугувати евристичною підставою для вироблення програмних засад їх подолання чи, по можливості, зменшення їхнього конфліктогенного потенціалу. Провідними методами при цьому постають засоби політичного та соціологічного аналізу, історичної реконструкції, аксіологічного та компаративістського підходів, котрі уможливають виявити особливості внутрішньої структурованості ліній відмінності, їх детермінації насамперед зовнішніми чинниками та логістикою прийнятних вирішень проблемних ситуацій.

Сучасна парадигма концептуального розуміння феномену суспільного розмежування своїми базовими конструктами має узагальнення західних соціологів Сеймура Липсета та Стейна Роккана, через що її звично іменують моделлю Липсета-Роккана. В своїй праці

«Структури розмежування, партійні системи та симпатії виборців» вони проаналізували шлях західних держав до стійкої демократії і виявили при цьому чіткі знакові закономірності [24]. Вихідним матеріалом для узагальнень слугували особливості міжпартійних змагань і безпосередньо пов'язаних з ними ідентифікаційних процесів серед електорату та партійних активістів. Автори простежували також конфліктогенні ситуації на шляху зіткнення інтересів різних соціальних груп та їх репрезентантів – партійних програм та ідеологій – і дійшли висновку про існування ліній розмежування в кожній системі, причому як у її ієрархічних (вертикальних), так і горизонтальних зрізах. Згодом відповідні лінії ординат і абсцис поіменують осями інтересів та цінностей [3, с. 143]. Ці лінії розмежування варіативні, вони є внутрішньою ознакою певної спільноти і в деяких випадках здатні поляризувати життя у всьому суспільстві. Стосовно українського суспільства ті чи інші особливості застосування концепції ліній розмежування досліджували В. Альошкін [1], В. Крисаченко [7], О. Малиновська [11], М. Михальченко [12], Д. Попков [13], А. Чайковська [22], котрі виявили евристичність використаної моделі для осмислення політичних процесів в Україні та засвідчили необхідність подальшого системного аналізу цієї проблеми.

У моделі Липсета-Роккана в історичному контексті виділяються фундаментальні лінії розмежування часів великих європейських буржуазних революцій, коли визначились політичні доміанти сучасних націй-держав. Саме тоді виразно відчувалась опозиція «центр – периферія», кожний із складників якої

відігравав свою конструктивну роль у самоорганізації держави. Центр виконував функцію єднання нації, концентрації влади та управління, а периферія залишалась консервативною у відстоюванні своїх етнічних, релігійних та культурних особливостей. Вельми прикметними в цьому плані були французькі події, пов'язані з утвердженням принципів свободи, рівності та братерства і відвертою реакцією несприйняття цих інновацій позастолічною Францією. Не менш показовими є й американська історія з її протистоянням «Північ – Південь», тобто центру і периферії, із впертою боротьбою рабовласницьких штатів проти демократичних реформ центральної влади, а також колізії на теренах Священної Римської імперії та Австро-Угорщини з постійним протистоянням національних периферій Берліна чи Відня.

Інша стратегічна лінія розмежування визначалась ідеологічними перипетіями та змаганнями за владу між централізованою **державою** з її унормованими законами і правилами поведінки, з одного боку, та могутніми можливостями **церкви** з її впливом навіть на наддержавному рівні – з другого. Європейська історія, починаючи від Рима і Константинополя, постійно відчувала потужну силу розмежування між претензіями християнської релігії і зростаючою державницькою самосвідомістю нової європейської еліти.

Новітні розмежування постали в індустріальну добу, і серед них – два найголовніших: перше закорінене в опозиції «**місто – село**» і на практиці означає протистояння (конфлікт інтересів) між промисловими та земельними магнатами; друге – **між господарями (власниками) та найманою робочою силою**. В різних

країнах подібні лінії розмежування набували різної інтенсивності та потенційної конфліктогенності, апофеозом якої стали т. зв. революційні події в царській Росії. Як наслідок – практично тотальне знищення опонентних сторін в кожній дихотомії: церкви, управлінців, промисловців та землевласників тощо. А західним країнам знадобилося зробити не легкі кроки з демократизації суспільства з тим, щоб подібні лінії розмежування перестали бути фронтами протистояння всередині них, а, навпаки, стали місцем пошуку консенсусу та взаєморозуміння.

Таким чином, модель Ліпсета-Роккана безпосередньо пов'язує соціально-економічні зміни з мірою демократизації суспільства, котра утверджується в міжпартійних змаганнях. А тому тотальне руйнування «до основанья, а затем...» до жодного позитивного конструктивного результату призвести не могло навіть гіпотетично. Це змушені подекуди визнавати і не до кінця упереджені сучасні російські політологи. Так, зокрема, було проаналізовано можливості застосування підходу Ліпсета-Роккана в трьох партійних системах Росії: першій (1905–1917), другій (1917–1991) і третій (1991 – нинішній час) [4]. І виявилось таке: щодо першої системи застосування моделі – можлива з великими пересторогами (реакційність вищого класу, зашкарублість культури, релігійна напруга); щодо другої – непридатна для вжитку взагалі, оскільки існуюча однопартійна система всі розмежування знищувала або приховувала; щодо третьої, нині існуючої партійної системи в Росії, то такий концептуальний підхід в принципі можливий, але з суттєвими застереженнями. Ці перепони – труднощі із самою реєстрацією партій (тобто

прихована, латентна, однопартійність), відстороненість партій від управління країною (їхня декоративна роль) і, чи не найголовніше, недовіра суспільства до принципів демократії, з якою громадяни підсвідомо пов'язують зниження рівня життя [4, с. 60]. Пропонований вихід – усунення цих трьох перепон і третя, цього разу – демократична, революція. Зрозуміло, що путінський режим подібну перспективу власного майбуття не мислить навіть утопічно.

На протигагу авторитарним системам правління, українська державницька традиція завжди тяжіла до формування демократичних інституцій, навіть у часи князівського чи гетьманського державного устрою. В давній Русі-Україні усталилась своєрідна форма конституційної монархії, в якій влада правителя корелювалась та обмежувалась численними суспільними інституціями – радою старійшин, громадськими зібраннями та вічем. Цю ж традицію, по суті справи, перейняло і Велике князівство Литовське, в якому на всіх ієрархічних рівнях управління центральну владу доповнювали сейми та ради, котрі уособлювали думку широкої громадськості. Запорозька Січ та Гетьманська Держава являли собою практично республіканську форму правління, в якій глава держави був виборною особою і регламентувався в своїй діяльності ухвалами козацьких рад та народних зібрань. В часи визвольних змагань 1917–1921 рр. новостворені українські держави УНР та ЗУНР ґрунтувались виключно на парламентських засадах правління; навіть задекларовані як персоналістські Українська Держава гетьмана П. Скоропадського та Директорія С. Петлюри залишались, по суті, прихильниками колегіальної форми

правління. І нова, незалежна, Україна, починаючи з 1991 р., однозначно і безальтернативно обрала курс на розбудову саме демократичного, парламентсько-президентського устрою – такою була воля українського суспільства. Все означене не лише уможлиблює, але й робить вкрай необхідним застосування формули Липсета-Роккана для з'ясування тих труднощів та проблемних ситуацій, котрі не завжди сприяють досягненню проголошених благородних цілей розвитку нашої держави.

Всі чотири кардинальні розломи-розмежування з внутрішнім потенціалом подальшої креативної трансформації, виділені для західної цивілізації, в Україні мали свою специфіку, головним і визначальним детермінантом якої був зовнішній агресивний вплив на буття української нації з боку Росії.

Опозиція «центр – периферія»

У часи Київської Русі ця опозиція мала відносний характер, оскільки практично всі землі держави знаходилися в паритетному політико-правовому статусі з досить високою автономією у прийнятті рішень. Виняток становили хіба що причорноморське Тьмутороканське князівство зі столицею у Корчеві (сучасна Керч), насамперед через комунікативні труднощі підтримання з ним тісних взаємин, а також нещодавно втягнуті в орбіту політичного впливу північно-східні території угро-фінських племен Волзько-Окського межиріччя. Водночас саме столичне місто відіграло ключову роль у культурно-духовному розвитку держави, оскільки саме звідси надходили знакові засадничі рішення: щодо захисту рідної землі, прийняття християнства, соборної розбудови церкви,

налагодження освіти, літописання, письменства, архітектури, художніх промислів тощо. В часи входження українських земель до складу Великого князівства Литовського обидва складники опозиції «центр – периферія» були практично рівноцінними партнерами: центр виконував консолідуючі політико-безпекові функції, натомість з асоційованих українських князівств держава отримала державну мову, управлінський досвід, норми і правила судочинства, багаті культурні традиції та ін. Ситуація погіршилася після Люблінської унії 1569 р., коли новий центр розпочав рішучі кроки з ліквідації духовно-культурної та самоврядної самобутності підлеглих українських земель, перетворюючи їх на своєрідний ресурсний придаток Варшави. Як наслідок – рішучий спротив периферії, апогеєм якого стала Визвольна війна українського народу 1648–1657 рр. та відновлення суверенітету України. Недалекоглядна політика польського центру виявилась для нього гірким уроком, оскільки ці події стали початком повного розпаду самої Речі Посполитої та поділом її території між агресивними сусідами. В свою чергу українська держава, вишукуючи для себе прийнятних союзників, переорієнтувалась і зробила вибір стратегічного союзника на користь Московського царства, втішаючи себе запевненнями в користі від цього для збереження власної релігійної ідентичності. У результаті Україна отримала новий надпотужний центр впливу, в якому їй не відводилось навіть статусу периферії, оскільки заперечувалась самоідентичність України. Стратегічною метою Москви стало повномасштабне присвоєння всієї історичної спадщини українського народу з перманентною

політикою в напрямку його, етносу, повної елімінації – або шляхом примусової асиміляції, або ж фізичного знищення.

Після 1991 р., року розпаду СРСР і набуття колишніми республіками, включно з Україною, незалежності, опозиція «центр – периферія» в політико-правовому полі кардинально змінилася. В термінології колишньої метрополії нові незалежні держави отримали напівофіційний статус «ближнього зарубіжжя», на відміну від «далекого», тобто тих держав, котрі не були пострадянськими. Однак і для нових суб'єктів міжнародного права спадкоємиця СРСР – Російська Федерація – також стала «ближнім зарубіжжям»: для них ця величезна імперія перетворилася на периферію. Ця «периферія», втім, володіючи величезним потенціалом, насамперед військовим, територіальним та ресурсним, категорично не сприйняла нових політичних реалій як самодостатніх і всіма можливими засобами, законними і не тільки, розгорнула на них шалений тиск з метою зберегти колишній статус-кво.

Пострадянський простір явив світові різновекторну орієнтацію. Прибалтійські держави однозначно зорієнтувались на включення до європейських структур і успішно здобули членство в НАТО і ЄС. Україна та Молдова проголосили стратегічну орієнтацію на новий – західноєвропейський – центр впливу з перспективою також набуття членства в ЄС і НАТО. Середньоазіатські – обрали переважно шлях реставрації традиційного феодально-кланового устрою, орієнтуючись у своїх побудовах на лідерів ісламського світу, насамперед Іран та Саудівську Аравію, не забуваючи при цьому і про північного «білого царя». Незалежні держави Кавказу, традиційно

для цього регіону, мусили долати власні внутрішні та регіональні історичні лінії розмежування, з одного боку, співіснувати з московською політикою відвертого заманювання, за допомогою батога і пряника, колишнім союзним центром до своїх тенет – з другого.

Власне кажучи, подібний підхід Москва практикувала до всіх колишніх республік, використовуючи погрози, підкуп і силове втручання. Саме з цією метою створювались також різноманітні наддержавні об'єднання: Співдружність незалежних держав (СНД), Євразійський економічний союз (ЄАЕС), трансформований згодом в Євразійську економічну спільноту (ЄврАзЕС), Митний союз і, нарешті, чи не в найголовніший гібрид – Організацію Договору про Колективну Безпеку (ОДКБ). Подібні утвори використовувались і використовуються насамперед для того, щоб зберегти свій патронат, зверхність над ближніми сусідами, статус лідера-вожака серед цієї спільноти. Чи не найміцніше в політичному сенсі подібні тенета затягнули в свої обійми Республіку Білорусь, з якою РФ створила навіть химерний гібрид у вигляді Союзної держави. Яку ціну за це заплатило саме білоруське суспільство, красномовно свідчать широкомасштабні акції непокори громадян у Білорусі після сфальшованих серпневих президентських виборів 2020 р.: влада розпочала суцільний терор проти власного народу, і в цьому – вся суть авторитарного правління.

У випадку ж непокори «ближнього зарубіжжя» – відкрите військове втручання з боку РФ у внутрішні справи інших країн, починаючи з Молдови та Грузії і закінчуючи Україною. Не випадково саме останні три країни

вперто намагаються переорієнтувати свої стратегічні орієнтири принципово на інший – європейський – центр впливу, котрий дав би їм безпекові гарантії та демократичні перспективи розвитку. В цій новій опозиції європейському (брюссельському) центру консолідації європейської периферії визначена не каральна та хижацько-грабіжницька (деструктивна) роль, а функція творча, креативна, спрямована на посилення можливостей кожного з учасників об'єднання у співпраці з колом дружніх розвинених демократичних держав.

Опозиція «держава – церква»

Християнство східного зразка як державна релігія з'явилося в Україні з часу її хрещення в 988 р. князем Володимиром Великим. Потім православ'я настільки міцно увійшло в свідомість та повсякденне життя народу, що спроби тих чи інших центрів нав'язати інше віровизнання як обов'язкову ідеологему зустрічались із потужним внутрішнім спротивом, котрий нерідко виливався у збройну боротьбу за свою «віру, привілеї та вольності». Так було і зі спробою покатоличення українців у Речі Посполитій, так сталося і після незаконного перепідпорядкування в 1689 р. Київської митрополії Московському патріарху. В останньому випадку визвольні змагання 1708–1710 рр. під проводом гетьмана Мазепи однією з головних цілей ставили і повернення українців до лона рідної церкви.

Натомість у Російській імперії церква завжди була невід'ємною складовою державних інституцій, оскільки на неї покладалась місія обґрунтування божественного походження влади правителя. Петро I довів визначення місця РПЦ в

структурі влади до логічного завершення, трансформували її в один із департаментів (синод) управління духовними справами в державі. В СРСР, після ейфорії революційного нищення храмів та соборів, диктатор Й. Сталін відновлює в 1944 р. домінуюче становище РПЦ посеред інших конфесій, взявши, зрозуміло, всю її діяльність, включно з кадровою політикою, під контроль спецорганів. У РФ, після подій 1991 р., РПЦ продовжує діяти в нерозривній єдності з політикою Кремля, намагаючись поширювати та утверджувати відповідні ідеологеми на всій своїй т. зв. канонічній території, до якої вона незаконно зараховує й Україну.

В умовах бездержавного існування автентичне українське православ'я опинилось під загрозою повного зникнення, однак зуміло зберегти устрій, слово і дух віри. Устрій, у широкому розумінні, – це служіння самих душпастирів та церковних ієрархів, які практикували соборний уклад церковного життя. Слово – це діяльність різноманітних освітніх та культурних закладів, зокрема Києво-Могилянської академії, численних колегій та училищ, лавр та інших монастирів тощо, котрі відтворювали набуте і творили нове знання, виховували нові покоління служителів не тільки Богу та істині, але й усьому народу. А дух істинної віри жив посеред самих мирян-віруючих, котрі ревно берегли дідівські звичаї та обряди, не відмовляючись від них навіть під шаленим тиском московської влади. На час революційного перевороту 1917 р. на всій території України існували численні осередки та гуртки, пов'язані із відстоюванням та збереженням рідної церкви, що дало змогу її подвижникам у 1921 р. проголосити створення Української Автокефальної Православної Церкви на

чолі з митрополитом В. Липківським. Дещо інша ситуація спостерігалась на тих українських землях, котрі перебували в складі Австро-Угорської імперії: після революції 1848 р. відбулась секуляризація взаємних відносин держави і різних конфесій, завдяки чому Українська Греко-Католицька Церква змогла виконувати свою духовну місію з консолідації західних українців. В часи перебування України у складі СРСР і УАПЦ, і УГКЦ на його території були заборонені, а їхні представники – репресовані, а тому вони продовжували своє служіння в підпіллі, а також головно в екзилі (діаспорі), зберігаючи, таким чином, і свою ідентичність, і відданість справі визволення українського народу.

У новій суверенній Україні подвижники віри одразу намагались послабити міру її залежності від імперського центру, і 1–3 листопада 1991 р. на Соборі Української Православної Церкви було ухвалено рішення про її автокефалію й утворення Київського патріархату. Так в Україні постала нова розмежувальна лінія між двома конфесіями: з одного боку, прихильниками РПЦ, котра залишалась виразником офіційної політики РФ, а з другого – вірними Київського патріархату, котрий визначився самодостатнім, незалежним від державних структур Києва, центром релігійного життя українців. З часом, долаючи великі труднощі та перепони, українським православним церквам вдалося досягти єдності, і на Помісному Об'єднавчому Соборі 15 грудня 2018 р. проголосити створення єдиної Православної Церкви України. Ця ухвала була підтримана в Константинополі. 5 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій вручив предстоятелю ПЦУ митрополиту

Епіфанію Томос про надання цій церкві автокефалії.

У підсумку в сучасній Україні опозиція «держава – церква» постає багатоврівневою і досить складно структурованою. Українське православ'я відділене від держави, а остання – від церкви, при цьому обидві сторони мають спільне розуміння долі і майбутнього України. Водночас представники РПЦ в цілому, включно з її структурами в Україні, стали на шлях заперечення легітимності ПЦУ, створюючи нові зони суперечностей та збурення в суспільстві. Фактично вони залишаються провідниками позиції країни-агресора щодо легітимності існування України як незалежної держави взагалі і автокефальності (помісності) українського православ'я зокрема. Подібна позиція потребує рішучої відповідної реакції самої української влади щодо законності діяльності на території суверенної України цієї релігійної організації, центр управління якої знаходиться в іншій, ворожій, державі.

Опозиція «місто – село»

У Західній Європі означена опозиція зазнала принципових змін після промислової революції середини XIX ст., яка, в свою чергу, стала логічним продовженням соціально-політичних трансформацій наприкінці попереднього століття. Міське населення породжує дві нові соціальні страти – національну буржуазію та найманих робітників (пролетаріат – у марксистській термінології). В свою чергу земельні реформи сприяють з'яві когорті лендлордів – великих землевласників, котрі водночас відчувають постійну конкуренцію з боку менш заможних, але також власників своєї частки земельного фонду,

господарів – фермерів. Саме ці соціально-економічні структури, як у місті, так і на селі, стають економічною підвалиною для виникнення громадських організацій із захисту їхніх інтересів, тобто партій. Причому партійна диференціація відображає інтереси відповідних страт суспільства: роботодавців – у царині захисту їхніх маєтностей, найманих робітників – у пошуках гідного соціального статусу та рівня життя. Доведена до крайнощів в розпал Першої світової війни ця суперечність у низці країн Східної та Центральної Європи вилилась в масові протести та демонстрації, революційні трансформації, апофеозом яких став червоний терор у Росії проти буржуазії, поміщиків, духовенства та інтелігенції, котрих кваліфікували як «ворогів народу». Саме подібним чином у тоталітарній державі і «розв'язували» проблемність ліній розмежування: шляхом дискримінації чи фізичного усунення супротивної сторони.

У традиційному українському суспільстві XIV–XVIII ст. дихотомія «місто – село» практично завжди знаходилась у взаємодоповнюваному стані. Місто було осередком управлінських структур, культурних, освітніх, наукових та духовних установ, різноманітних ремісничих цехів (зародку майбутньої індустрії), селу відводились важливі економічна (ресурсна) та культурна (консервативна – збереження традицій) функції. В своїй єдності вони породжували визначальні, чи не найважливіші для збереження нації, соціальні страти – інтелігенцію, хліборобів і козацтво. Перша виконувала свою велику духовну місію щодо збереження і розвитку національної, насамперед професійної, культури, друга – творення і відтворення продуктивних і духовних

потенцій суспільства, третя здійснювала не менш важливу справу національної безпеки, стоячи в обороні рідної країни від ворогів та поневолювачів. Однак із потраплянням України в зону впливу Російської імперії в ній відбулися не лише політичні зміни, але й істотні соціально-економічні трансформації, котрі призвели до виникнення нових ліній розмежувань та поставили націю перед проблемою пошуку ефективних механізмів та засобів національного самозбереження.

Промислова революція в Росії також породжувала буржуазію, але вона на українських виробництвах не була національною; земельні ресурси були розподілені між великими землевласниками (поміщиками), переважно заїжджими з півночі, при цьому самі селяни залишались безземельними та залежними працівниками (кріпаками). Реформи імператора Олександра II пропагувались як вихід із подібної ситуації, однак до постановня повноцінної фермерської (хутірської) системи справа так і не дійшла. А в СРСР селянство в колгоспних ізолятах знову було переведено в стан безправ'я і безземелля. Слід мати на увазі водночас, що саме з кола землевласників та пов'язаних з ними промисловців українського походження (як Безбородьків чи Терещенків), які переважну частину свого життя проводили серед українського селянського люду, постала когорта знаних меценатів, котрі щиро підтримували національну культуру (письменство, театр, освіту та ін.) і тим самим протистояли русифікації народу. Подібні осередки ставали живильним джерелом для збереження української ідентичності по «цей» бік лінії від великоруського шовінізму.

Такі відцентрові патріотичні тенденції були ненависними для імперської влади, котра докладала всіх зусиль з їх ліквідації. Достатньо згадати долю учасників Кирило-Мефодіївського товариства, які проголошували суспільний ідеал у вигляді всеслов'янської федерації. Тюрми, заслання, каторга, казарма – ось неповний перелік присуду цим людям. А всьому українському народові – укази Емський чи Валувєвський, призначення яких було лише одне: щоб нічого українського по той бік імперського розмежування не залишилось – лише вірнопіддані. Понад те, свої брудні лапи царат протягував і до українців, яким довелося жити в інших країнах, наприклад Австро-Угорщині. І. Франко з гіркотою підсумував свої роздуми щодо народницького руху в рідному краї: «У Галичині виник темний, відвернутий від будь-якої культури напрям москвофільства» [20, с. 188]. Цей рух, щедро фінансований російським урядом, сіяв сум'яття і водночас примарну надію серед місцевого селянства в їхніх сподіваннях на омріяну власну землю-годувальницю. При цьому москвофіли підло і цинічно експлуатували тезу про великого «білого царя» – «руського» – який принесе усім збаву від проклятих ляхів-поляків. Позірна «загальноруська» єдність обґрунтовувалась і т. зв. «язичієм» – недолугою лексичною сумішшю з церковнослов'янської, української та польської мов. Галицькі неофіти москвофільства в умовах шаленого тиску польської влади на українську думку досить швидко взяли в середині 60-х років XIX ст. під свій контроль значні осередки культурного життя краю: газету «Слово», «Галицько-Руську матицю», «Руську бесіду», «Народний дім» та ін. З усіх захоплених

трибун доносилося волення про єдність з «великорусским» народом з незмінним атрибутом-додатком про вигаданість існування українців як народу, їхню безмовність та безкультурність. Московфільство, як і інші імперські проекти з підтримки «русского мира», є класичним прикладом вживлення в здорове тіло нації своєрідної ракової пухлини з метою звести нанівець, викоринити здоровий дух нації або ж, у кращому для ініціатора випадку, трансформувати в бажаному для себе напрямку.

Опозиція «власник – робітник»

У моделі Ліпсета-Роккана означене співвідношення характеризує фундаментальну ознаку будь-якого суспільства, а саме – створення, розподіл і перерозподіл національного багатства. Західна культура і політика утвердили постулат про своєрідну священну корову соціуму – право власності. Це право поширюється як на природні ресурси, так і на продукти людської діяльності. Свою цінність має також і людська праця, а її носій має право розпоряджатися нею на свій розсуд. Стрімка індустріалізація породила промислові гіганти та об'єднання, включно з трансатлантичними корпораціями, на яких задіяно тисячі, а подекуди й мільйони найманих працівників. Саме останні у пошуках засобів захисту власних прав і свобод і стають ініціаторами створення різноманітних об'єднань та організацій, призначених саме для цього. Таким чином постали і функціонують профспілки, на цьому ґрунті виникають політичні партії, котрі представляють інтереси цієї страти суспільства, як, наприклад, партія лейбористів у Великій Британії. І від електоральних симпатій чи антипатій

соціальної бази таких структур істотним чином залежить обрання найвищих органів управління державою та керівників держави. Зрештою, суспільство формує такі відносини між усіма учасниками соціального дійства, щоб сукупний національний продукт використовувався справедливо і у разі потреби, а не ставав власністю обмеженого кола людей, як це має місце в авторитарних чи навіть транзитивних суспільствах.

А чи існує в нашій країні відповідна соціально-економічна підвалина, для захисту і обстоювання інтересів її членів і поставали б ті чи інші партії? Інакше кажучи, чи вдалося трансформувати радянські реалії в життєздатну промислово-аграрну сферу з відповідним представництвом власників та найманих працівників. Відповіді на ці запитання не є зовсім очевидними. Україна отримала у спадок від СРСР жорстко організовану соціально-економічну систему з такими головними ознаками: одно/монопартійність, державна власність на ресурси і засоби виробництва, централизоване планування, нормативно-лімітуюча система розподілу матеріальних благ, державні профспілки та інші атрибути тоталітарної системи. Структура промислового виробництва характеризувалась галузевими диспропорціями, сільське господарство функціонувало на принципах державної (змішаної колгоспно-радгоспної) власності на землю. Трансформація суспільства відбувалася нерівномірно, без наявності чітких стратегій розвитку, з численними відступами від принципів законності та справедливості. На жаль, докорінних змін у всіх цих сферах керівництву незалежної України здійснити не вдалося. Свого часу відомий політолог і очільник

управління з питань внутрішньої політики адміністрації першого президента України М. Михальченко, підсумовуючи майже двадцятилітній період розвитку держави, зазначав: «Совок» не був обрубаний як нікому не потрібний хвіст, а трансформований в нову якість – систему олігархії ... 5–10 олігархів, які визначатимуть, хто і як керуватиме Україною, і в чий інтересах» [12, с. 120]. Наступне десятиліття не лише підтвердило правильність такого висновку, але й засвідчило ще більше посилення олігархізації країни, що проявляється у дедалі тіснішому зрощенні капіталу і влади.

Серед сучасних найвпливовіших фінансово-промислово-енергетичних груп особливо виокремлюються компанії System Capital та Management (Р. Ахметов), Smart Holding (В. Новинський), «Приват» (І. Коломойський), Group D.F. (Д. Фірташ). Вони представлені впливовими лобістськими посланцями в різних органах влади, істотно впливаючи на фінансову, податкову, бюджетну, ресурсну, соціальну, законодавчу та інші сфери політики держави. У гонитві за надприбутками нещадно експлуатуються видобувні та енергетичні потужності, промислові гіганти, соціально-комунальні об'єкти тощо. Своєю монополізацією відповідних галузей такі групи стають на перепоні вільній конкуренції та змагальності, утруднюють технологічні зміни та трансформації на виробництві. Створюючи передумови для девальвації національної валюти, а також штучно роздуваючи рівень оплати за надані послуги в комунальній сфері, вони безпосередньо причетні до зниження рівня життя громадян України.

Означені процеси призвели, таким чином, до формування невеликої

олігархічної групи власників національного багатства – з одного боку, а з другого – до різкого збідніння найманих робітників та їхніх родин, падіння ВВП країни в цілому. Понад те, структурні та управлінські вади в економічній політиці викликали до життя й інші небажані тенденції у відносинах роботодавців та найманих працівників. Безсистемна приватизація державних об'єктів своїм наслідком мала їх неправочинну концентрацію обмеженим колом осіб, наближених до владних структур, і фактичне відчуження загальнонаціонального добра, задля задоволення власних інтересів олігархів, від його конституційного власника – народу. Нових власників цікавили лише прибутки, сама ж модернізація виробництва взагалі знімалась з порядку денного. Внаслідок цього спостерігалось виснаження та старіння виробництва, його скорочення та закриття. А це, в свою чергу, знову-таки призводило до вивільнення робочих рук і, при відсутності ринку праці, зростання когорти безробітних. Оскільки ж у самій Україні не був сформований попит на незайнятих працівників, значній частині працездатного, але безробітного населення доводилось вишукувати собі заробіток поза межами України.

Після розпаду СРСР в Україні відбулася також своєрідна «фермеризація» сільського господарства, сутність якої полягала у виділенні колишнім членам колгоспів т. зв. земельних паїв для господарювання. На початку 90-х років минулого століття 6,9 млн. сільських жителів (16% населення країни) отримали у своє користування 27 млн. га угідь (45% території України). Ця благородна акція здійснювалась вкрай непродумано, без будь-якого фінансового та матеріального

забезпечення, пільгової кредитної стратегії тощо, внаслідок чого практично абсолютна більшість нових землевласників так і не зуміли стати повноцінними учасниками сільськогосподарського виробництва. Натомість в Україні досить швидкими темпами постали своєрідні аграрні монополії у вигляді сучасних картелів чи агрохолдингів. Ці структури користуються величезними площами родючих чорноземів. Ось земельні активи (земельний банк) першої п'ятірки таких монополій: KERNEL – 600 тис. га, UkrLandFarming – 470 тис. га, NCH («Агропросперис») – 410 тис. га, МНР («Миронівський хлібопродукт») – 370 тис. га, «Астарта» – 210 тис. га, що сукупно перевищує 2 млн. га родючих ґрунтів (майже 4% території країни); загалом 45 найбільших агрохолдингів України контролюють 4,1 млн. га, що складає десяту частину території всієї України [14]. Агрохолдинги використовують цей ресурс практично на дармовій основі, обмежуючись своєрідною «орендою», а насправді – мізерним грошовим відкупом (символічною платою – декількома сотнями гривень або натурпродуктом) за екстенсивне використання селянських наділів.

Внаслідок цього суспільна страта (прошарок) повноцінних фермерів-землевласників так і залишилась у зародковому стані. Спроба ж діючої влади здійснити законодавче врегулювання майнових прав на землю у Верховній Раді протягом 2019–2020 рр. не була сприйнята суспільством, оскільки фактично закріплювала вже сформовану дискримінаційну систему землекористування на користь макромонаполій. У результаті негативні наслідки виявилися насамперед у втраті відповідного економічного підґрунтя для існування

знакових для українського суспільства соціокультурних систем – сіл та хуторів: до демографічної кризи додалася нестача робочих місць з наступним відтоком працездатного населення до міст чи за кордон, що призводить до загрозливого запустіння та знелюднення таких поселень.

Інше згубне для української економіки явище – трудова міграція: її потужність та вектори за роки незалежності постійно змінювались залежно від економічних і головно політичних чинників. У 90-ті роки минулого століття переважала трудова міграція в бік Росії, згодом визначилась перевага західного, європейського, напрямку. Кількість українських мігрантів, зайнятих працею в різних сферах за кордоном, досягала 7 млн. осіб, тобто приблизно 15% всього населення України. В нинішньому столітті ці показники також були варіативними: 2001 р. – 2,3–2,7 млн. (10% працездатного населення), 2008 р. – 1,5 млн. (5,1%), 2017 р. – 1,3 млн. (4,5%) [11]. Водночас існують оцінки, котрі враховують і нелегальну складову перебування наших громадян за кордоном, за якими там у 2019 р. перебувало 4,964 млн. громадян України. Для самої країни – донора робочої сили – чи не єдина користь від «заробітчанства» полягає в перерахуваннях працівниками коштів у валюті своїм адресатам в Україні: в різні роки відповідна сума становила \$4–6 млрд. (2010-ті), \$7 млрд. (2015) і сягнула, за оцінками Світового банку, в 2019 р. \$14 млрд. Натомість негативні наслідки цього явища є набагато суттєвішими і полягають не лише у втраті державою значної частини власної продуктивної сили, але й у фактичному позбавленні таких громадян можливості

брати участь в повноцінному соціально-політичному житті власної країни та перетворенні їх на пасивних спостерігачів тих змін і процесів, які в ній відбуваються.

Не менш важливою складовою взаємин у системі «роботодавець – працівник» в Україні є виведення їх за межі існуючих регулятивних норм трудового законодавства, що практикується у сфері тіньової економіки. Подібна діяльність боляче відображається і на сукупному валовому продукті держави, податкових надходженнях, криміногенній ситуації, і, зрештою, на рівні життя громадян у цілому. Тіньова економіка виступає донором громадянської залежності та соціальної напруги в суспільстві, оскільки пов'язана як із незаконною підприємницькою діяльністю, так і з порушеннями, свідомими чи вимушеними, найманими робітниками чинного трудового законодавства. Основні з них торкаються трьох напрямів діяльності, пов'язаних з ухилянням від податків: приховування прибутків від бізнесу, реальної кількості найманих працівників і, нарешті, реальної грошової винагороди (заробітної плати) за виконану роботу. Таким чином, сукупність людей, задіяних у сфері тіньової економіки, постійно знаходиться в зоні ризику: з боку роботодавців – постійно існує загроза припинення партнерських відносин без будь-якої відповідальності для них, з боку держави – накладання адміністративного чи кримінального покарання за порушення існуючого законодавства.

Масштаби тіньової економіки вражають так само, як і стала тенденція до збільшення її частки у сукупному ВВП. Соціологи у березні – травні 2019 р. здійснили опитування 800 власників,

керівників та топ-менеджерів компанії з усієї України, окрім окупованих територій, і виявилось: у 2018 р. рівень тіньової економіки становив 47,2% ВВП і за рік зріс на 1,5%, причому це відбулося у всіх регіонах, за винятком Півночі і Центру; навіть Київ показав зростання – від 44,9% (2017) до 45,7% (2018) [19]. Тим часом офіційна статистика істотно відрізняється від наведених показників, причому – в бік заниження її реальних масштабів. У липні 2019 р. Мінекономіки стверджувало, що в 2018 р. рівень тіньової економіки становив 30% від офіційного ВВП, а в першому кварталі 2020 р., вже за оцінками Мінфіну, цей показник зріс до 31% від обсягу ВВП, що виявилось на 2% більшим щодо 2019 р. [17]. Однак, як свідчить практика, соціологічний аналіз дає більш достовірні результати порівняно з бюрократичними оцінками, які могли б стати для уряду в нагоді у пошуку шляхів детінізації економіки. Самі ж підприємці, як засвідчило те ж опитування, змогли б певною мірою відреагувати на санкції з боку влади: повного припинення діяльності остерігаються лише 15% опитаних; дві третини відчули б незручності, але продовжували б працювати; 26% відчули б загрозу банкрутства; 35% – погіршення конкурентоспроможності [19]. Але парадокс ситуації полягає в тому, що діюча влада, як і попередні уряди, жодних ефективних кроків з детінізації економіки України не робила і стратегічних орієнтирів у цьому напрямку не визначила.

Цілком зрозуміло, що подібна соціальна база призводила до появи своєрідної партійної системи, котра відповідала за захист вузьких інтересів самих її творців. За висновком фахівців з Національного інституту стратегічних досліджень,

партії «перетворилися на «політичні машини», що обслуговували процес творення олігархічного консенсусу та захоплення олігархічними групами державних інститутів» [18, с. 209]. На жаль, справедливості такого висновку повністю підтвердили вибори до місцевих рад восени 2020 р. За даними ЦВК, станом на 18 листопада 2020 р. до цих органів представницької влади обрано депутатів від партій (у %): «Слуга народу» (17,59), «Батьківщина» (12,39), ОПЗЖ (11,75), «За майбутнє» (11,42), «Європейська солідарність» (10,73), «Наш край» (5,13), «Свобода» (2,61), «Українська стратегія Гройсмана» (1,72), інші (26,66). Під категорією «інші» приховуються ситуативні регіональні партійні структури, створені і заангажовані під конкретного місцевого лідера, який, у свою чергу, представляє інтереси конкретної групи. В основному списку практично відсутні партії з ідейним наповненням та соціальною репрезентативністю, а запропоновані програмні гасла-орієнтири для електорату, як правило, демагогічно-популістські. Щодо тих структур, які визначились зі своїми стратегічними вподобаннями на користь колишньої метрополії, то їхня ідеологічна платформа спрямована саме на посилення ліній розмежування, понад те – на створення внутрішньої конфронтації в суспільстві та загроз державному суверенітету України. При цьому свідомо і цілеспрямовано населенню пропагуються наскрізь неправдиві ідеологеми щодо користі співпраці з країною-агресором, виводячи поза межі об'єктивної оцінки сам факт агресії Росії проти України. Саме подібним чином, поглиблюючи традиційні лінії розмежування, і створюються в українському суспільстві

нові лінії з небажаною перспективою їх трансформування в «червоні» лінії здачі національних інтересів і капітуляції.

Синергія

«демократія – законність»

Один із творців викладеної моделі оцінки трансформації суспільства, а саме С. Липсет, ще в 1959 р. обґрунтував наукове припущення про існування тісного взаємозв'язку між економічним розвитком держави, з одного боку, і ступенем розвитку в ньому демократії – з другого [23]. Ця гіпотеза з часом блискуче підтвердилась навіть у тій її частині, котра торкається зворотного креативного впливу демократичного поступу на позитивні економічні зрушення. В даному випадку має місце своєрідна синергія (від гр. *synergos* – той, що діє разом) – взаємодоповнюваність функціонального та системно-структурного потенціалу кожної із сторін взаємодії, внаслідок чого постає якісно трансформована даність. Спільна дія обох чинників в одному напрямку створює комбінований вплив, котрий полягає в кумулятивному ефекті від поєднання потенціалу кожного із складників. Принцип синергії – суть фундаментальна складова взаємодії складних систем, що було достовірно обґрунтовано німецьким ученим Г. Хакеном, який довів нетотожність цілого набору характеристик його частин, чим окреслив засадничі концепти нової науки – синергетики [21]. І виявилось, що запропонована методологія напрочуд ефективна в аналізі складних процесів суспільного розвитку, навіть, скажімо, таких, як трансформація українського соціуму [7] чи моделювання соціально-економічної політики України на шляху до євроінтеграції [1].

Серед синергетичних показників особливе місце займає така низка чинників: власний історичний досвід демократичного розвитку; якість створених регулятивних інститутів (управлінських, законодавчих, судових); національний ресурс, зокрема природний та демографічний; якість і напрямки зовнішніх взаємодій. Останнє детермінується низкою обставин, насамперед геополітичними та регіональними, а також позицією самої держави, її вмінням засвідчити себе повноцінним суб'єктом міжнародних відносин або ж залишатися лише об'єктом маніпуляцій зацікавлених сторін. У першому випадку активна сторона може претендувати і сподіватись на підтримку ваговитих світових лідерів, отримувати фінансову та матеріальну допомогу, в другому – пожинати руїну від агресивного сусіда. У своїх домаганнях здійснити цивілізаційну і політичну переорієнтацію зі східного вектора на західне партнерство Україна якраз і намагається спертися на міжнародну підтримку, причому як у налагодженні свого внутрішнього соціально-економічного та демократичного устрою, так і в протистоянні у гібридній війні з Росією.

Понад те, виявилось, що існує і чіткий зв'язок між економічною стагнацією та відсутністю демократії: регрес чи застій продуктивних сил суспільства безпосередньо залежить від тоталітарних методів правління. А тому стає зрозумілим, що саме вільні люди, котрі згуртовані у вільне суспільство, здатні повною мірою і повноцінно реалізувати свої ідеї та задуми, маючи від цього і особисту, і спільну користь. Таким чином, демократія стає своєрідним мірилом економічної успішності держави, і, навзаєм,

високий рівень життя та економічний поступ засвідчують про існування в ній базових принципів конкурентності та взаємоповаги у взаєминах між членами суспільства. В цьому контексті об'єктивні показники щодо рівня демократичних трансформацій в Україні можуть слугувати своєрідним індикатором її просування на шляху прогресу, що рівнозначно сприяє подоланню колізій політичного життя, пов'язаних з існуванням тих чи інших ліній розмежування.

Нині у світі загально визнаним критерієм оцінки форми організації політичного життя суспільства вважається **індекс демократії**. Цей показник формується із врахування стану справ в тій чи іншій державі з таких вимірів: електоральні процеси і плюралізм, функціонування уряду, політична участь, демократична політична культура, громадянські свободи. Станом на 2019 р. Україна в цьому списку займає 78 місце, досягнувши прогресу порівняно з попереднім, 2018, роком на шість позицій [16]. Такий поступ відбувся завдяки мирній передачі президентської влади П. Порошенком В. Зеленському, що позитивно вплинуло на експертний висновок. До рейтингу включено показники по 166 країнах світу, і всередині нього існує чотириступенева градація: 1) повна демократія, 2) недостатня демократія, 3) гібридна демократія і 4) авторитарні режими. Україна поки що перебуває у складі третьої, «гібридної», групи, поряд із Македонією (77) та Албанією (79), маючи за орієнтир не лише Норвегію (1) чи США (25), але й Естонію (27) і Польщу (57). І не слід применшувати українські здобутки, оскільки найближчі наші держави-сусіди – Росія та Білорусь – впритул наближаються до лідера авторитарних

режимів – Північної Кореї (останнє – 166 – місце), займаючи відповідно 134 та 141 місця.

Індекс демократії безпосереднім чином взаємопов'язаний і корелює з іншим фундаментальним показником стану суспільства, а саме **індексом верховенства закону**. Цей показник здійснюється за методикою The World Justice Project і вимірює досягнення країн світу з точки зору забезпечення ними правового середовища, котре базується на універсальних принципах верховенства закону. Оцінки проводяться за вісьмома показниками: 1) обмеження повноважень інститутів влади, 2) відсутність корупції, 3) порядок і безпека, 4) захист основних прав, 5) прозорість інститутів влади, 6) дотримання законів, 7) цивільне правосуддя, 8) кримінальне правосуддя. Україна в цьому рейтингу займає 72 місце, значно випереджаючи Росію (93) [15]. Втім це навіть не середина списку із 128 країн, який замикає Венесуела, а очолюють Данія (1) і Норвегія (2). З такою низькою оцінкою погодиться практично кожен із громадян, який відчував на собі негаразди, пов'язані бодай з одним із восьми перелічених критеріїв верховенства закону. А тому стратегічне значення цього індексу полягає в тому, що його покращення неможливе без усунення сфери функціонування тіньової економіки, боротьби з повномасштабною корупцією, подолання соціальної та економічної дискримінації громадян, вдосконалення роботи органів виконавчої та законодавчої влади, докорінної реформи судової системи тощо. А це, в свою чергу, створює необхідні підстави та підмурівки для того, щоб лінії розмежування в українському суспільстві перестали бути чинником розколу та

розбрату, а стали полем для пошуку взаємодії та єдності.

В часи бездержавності український народ завжди віддавався подоланню насамперед опозиції «центр – периферія», утверджуючи свою волю і наміри невпинною боротьбою за свободу. Зрештою, Україні в 1991 р. вдалося утвердити свою незалежність і розпочати поступ до розбудови розвиненого демократичного суспільства. Головними рушійними складниками здобуття незалежності стали два, знову-таки синергетично пов'язаних, чинники: з одного боку, це колективна воля народу, підкріплена постійною боротьбою за визволення, а з другого – національна культура та її виразники, котрі стали своєрідним гарантом збереження та відтворення нації. Вся множина ліній розмежування мусила долатись без вагомої участі національної буржуазії та землевласників, в умовах засилля іноземної церкви, практично повністю зросійщеного міського середовища, закріпаченого (включно з колгоспним) селянства тощо. За таких обставин безпосередніми подвижниками боротьби за вільну Україну ставали козацьке (січове) військо та українська інтелігенція. І саме з представників останньої на межі 80–90-х років ХХ ст. виникали і кристалізувались перші політичні рухи, партії та об'єднання, котрі намагались визначити стратегічні орієнтири розвитку молодій держави. На жаль, деструктивний вплив на ці процеси з боку колишнього центру був і донині залишається тим чинником, що утруднює конструктивне подолання успадкованих старих та індукованих ним же нових ліній розмежування, включно з безпосередніми лініями фронту між російськими окупантами, з

одного боку, та захисниками Вітчизни – з другого.

Демократизація суспільства та верховенство права мусять бути поєднані шляхом консолідації зусиль існуючих гілок влади та громадянського суспільства з розбудови розвиненої правової держави. Це дасть можливість уникнути ревізії досягнень та здобутків суспільства, насамперед у гуманітарній сфері, та запобігти реваншу прихильників колишнього (московського) центру впливу на Україну. Рівність усіх перед законом, причому як громадян, так і самої держави в особі її представницьких і виконавчих органів та структур, унеможливлять існування низки зон та точок біфуркації, пов'язаних із функціонуванням тіньової економіки, корупцією, зловживанням службовим становищем, суддівським та поліцейським свавіллям тощо. У свою чергу така внутрішня політика стане надійним підмурівком справедливого ставлення до використання та відтворення національного надбання у вигляді землі, корисних копалин, технік та технологій, інтелектуальної власності та ін., що може проявитися, зокрема, у продуманій земельній реформі, подоланні тіньової економіки, переорієнтації продуктивних сил українського суспільства на розвиток власної держави. Саме за подібної стратегії розвитку суспільства і може відбутися трансформація ліній розмежування з полів протистояння на зони співпраці і взаєморозуміння.

Висновки

Кожному суспільству притаманна внутрішня структурованість, сукупність функціональних зв'язків між його частинами, а також певні лінії розмежування між ними, котрі істотно впливають

на цілісність та життєвість його як системи. Адекватне розуміння відповідних феноменів залежить від евристичних можливостей методологічних підходів, котрі уможливають виявлення сутнісних ознак їхньої генези, природи та значення для суспільства. На сьогоднішній день свою ефективність засвідчила модель Ліпсета-Роккана, котра була апробована на процесах розвитку західної демократії протягом останніх століть. Ця парадигма дає можливість виявити сутнісний зв'язок між розвитком соціально-економічних підвалин розвитку держави та динамікою її політичної самоорганізації.

В цьому контексті особливого значення набувають трансформації в таких фундаментальних суспільних опозиціях, як «центр – периферія», «державна – церква», «місто – село», «власник – робітник». В Україні сутнісний зміст цих опозицій безпосередньо залежав від її політичного статусу, зокрема наявності чи відсутності національної держави. В часи бездержав'я перші складники кожної з опозицій детермінувались політикою та цінностями метрополії, тобто держави-загарбника. За таких умов головна відповідальність за збереження нації і набуття незалежності випала на альтернативні імперському центру суспільні поля і страхи – культуру, військо, національну церкву, селянство. Їхніми зусиллями вдалося, зрештою, здобути політичні важелі у вигляді суверенної держави для подолання негативного, конфронтаційного змістів сфер розмежування. А стратегічним орієнтиром в опозиції «центр – периферія» утверджена орієнтація на європейський вектор розвитку.

Московський центр впливу використовує найрізноманітніші засоби,

включно з військовою агресією, з тим, щоб зберегти домінування колоніальних ліній розмежування, індукуючи тим самим нові деструктивні зміни в українському суспільстві. Водночас непослідовна політика у сфері реформування гілок влади, економіки, фінансової діяльності, сільського господарства, освіти та науки тощо призвела до постановки нових внутрішніх ліній розмежування, пов'язаних з такими явищами, як диспропорції у рівні життя, олігархізація країни, тіньова економіка, вимушена трудова міграція, корупція та ін. Конструктивною парадигмою з їх подолання може слугувати консолідована діяльність влади та громадянського суспільства шляхом реалізації синергетичного потенціалу демократизації соціуму та утвердження в державі норм верховенства закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альошкін В. С. Синергетичний підхід до моделювання соціально-економічної політики України на шляху до євроінтеграції. *Економічний вісник Донбасу*. 2014. № 2 (36). С. 74–79.
2. Бардин А. Л., Баринов И. И. Проблемы национального развития и консолидация политических пространств (на примере Молдовы и Румынии). *Полис. Политические исследования*. 2018. № 6. С. 99–111.
3. Зарыцкий Т. Политика на периферии сквозь призму формулы Липсета-Роккана: линии политических водоразделов Польши в историческом и международном контекстах. *Полития*. 2003. № 1 (28). С. 141–164.
4. Исаев Б. А., Власкина А. С. Теория социальных расколов Липсета-Роккана и возможности ее применения для анализа первой, второй и третьей партийных систем в России. *Политэкс*. 2016. Т. 12. № 4. С. 43–61.
5. Каневский П. С. Социальное размежевание в американском обществе как фактор президентской кампании 2016 г. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и психология*. 2017. Т. 23. № 4. С. 169–182.
6. Каргунюк Ю. Г. Концепция размежевания и теория проблемных измерений: точки пересечения. *Полис. Политические исследования*. 2019. № 6. С. 95–112.
7. Крисаченко В. С. Український соціум: основні виміри соціально-політичного аналізу. *Українознавство*. 2011. № 3. С. 28–33.
8. Ларсен Ст. У. Моделирование Европы в логике Роккана. *Полис. Политические исследования*. 1995. № 1. С. 39–58.
9. Ларсен Ст. У., Херсвик Я. Крушение и восстановление демократического режима в Португалии. Опыт приложения теории игр к анализу исторических событий. *Полис. Политические исследования*. 2004. № 2. С. 52–63; № 3. С. 66–82.
10. Липсет С. М. Неизбывность политических партий. *Полис. Политические науки*. 2008. № 1. С. 14–26.
11. Малиновська О. А. Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування. URL: old2.niss.gov.ua/content/artides/files/Malynovska-d28e1.pdf (серпень 2018).
12. Михальченко М. І. Українська мрія і національна ідея: генеза, взаємодія. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 3–13.
13. Попков Д. О. Актуалізація концепції соціальних розмежувань Ст. Роккана та С. Липсета в контексті сецесійних загроз. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 2 (38). С. 34–39.
14. Рейтинг 45 крупнейших аграрных холдингов Украины. URL: landlord.ua/reiting
15. Рейтинг стран мира по индексу верховенства закона. URL: <https://qtmarket.ru/ratings/rule-2020-of-law-index> (11.11.2020).
16. Рейтинг стран мира по уровню демократии. URL: qtmarket.ru/ratings/democracy-index (11.11.2020).
17. Рівень тіньової економіки в Україні зріс до 31% від обсягу ВВП – Мінфін. URL: prm.ua/riven-tinovoyi-ekonomiki-v

ukrayini-zris-do-32-vid-obsyagy-vvp-minfin/ (23.09.2020).

18. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фолю, 2017. 496 с.

19. Тіньова економіка в Україні: результати досліджень 2019 року. URL: kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=8978&page=1 (11.10.2019).

20. Франко І. Українці. *Зібрання творів у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 101–161.

21. Хакен Г. Синергетика / пер. с англ. В. И. Емельянов. Москва: Мир, 1980. 388 с.

22. Чайковська А. В. Дослідження причин виникнення корпоративних конфліктів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 80. С. 202–206.

23. Lipset S. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. N. 1. P. 64–105.

24. Lipset S., Rokkan S. *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignment*. New York: Free Press, 1967. 64 p.

REFERENCES

1. ALOSHKIN, V. (2014). A Synergetic Approach to Modeling the Socio-Economic Policy of Ukraine on the Path to European Integration. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu* (Economic Bulletin of Donbas), (2 (36)), pp. 74–79. [in Ukr.]

2. BARDIN, A., BARINOV, I. (2018). Problems of National Development and Consolidation of Political Terrains (a case study of Moldova and Romania). *Polis. Politicheskije issledovaniya* (Polis. Political Research), (6), pp. 99–111. [in Rus.]

3. ZARYTSKIY, T. (2003). Politics on the Periphery through the Prism of the Lipset-Rokkan Formula: The Lines of Political Watersheds in Poland in the Historical and International Contexts. *Politiya*, (1 (28)), pp. 141–164. [in Rus.]

4. ISAYEV, B., VLASKINA, A. (2016). Lipset-Rokkan's Theory of Social Splits and Possibilities of Its Application for the Analysis of the

First, Second, and Third Party Systems in Russia. *Politeks*. Vol. 12 (4), pp. 43–61. [in Rus.]

5. KANEVSKIY, P. (2017). Social Demarcation in American Society as a Factor in the 2016 Presidential Campaign. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser.18. Sotsiologiya i psikhologiya* (Bulletin of Moscow University. 18th Series. Sociology and Psychology). Vol. 23 (4), pp. 169–182. [in Rus.]

6. KARGUNYUK, Yu. (2019). The Concept of Demarcation and the Theory of Problem Measurements: Points of Intersection. *Polis. Politicheskije issledovaniya* (Polis. Political Research), (6), pp. 95–112. [in Rus.]

7. KRYSACHENKO, V. (2011). Ukrainian Society: The Main Dimensions of the Sociopolitical Analysis. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3, pp. 28–33. [in Ukr.]

8. LARSEN, St. (1995). Modeling of Europe in the Logic of Rokkan. *Polis. Politicheskije issledovaniya* (Polis. Political Research), (1), pp. 39–58. [in Rus.]

9. LARSEN S., HERSWICK J. (2004). The Collapse and Restoration of the Democratic Regime in Portugal. Experience in Applying Game Theory to the Analysis of Historical Events. *Polis. Politicheskije issledovaniya* (Polis. Political Research), (2), pp. 52–63; (3), pp. 66–82. [in Rus.]

10. LIPSET, S. (2008). Inevitability of Political Parties. *Polis Politicheskije nauki (Polis. Political Sciences)*, (1), pp. 14–26. [in Rus.]

11. MALINOVSKAYA, O. *Labor Migration of Ukrainian Citizens Abroad: Challenges and Ways to Respond*. [online] Available at: old2.niss.gov.ua./content/artides/files/Malynovskad28e1.pdf [Accessed: August 2018]. [in Ukr.]

12. MYKHALCHENKO, M. (2009). Ukrainian Dream and National Idea: Genesis, Interaction. *Politychnyi menezhment* (Political Management), (6), pp. 3–13. [in Ukr.]

13. POPKOV, D. (2018). Actualization of the Concept of Social Distinctions of S. Rokkan and S. Lipset in the Context of Secession Threats. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. (Bulletin of NTUU "KPI". Politology. Sociology. Law), (2 (38)), pp. 34–39. [in Ukr.]

14. *Ranking of the 45 Largest Agricultural Holdings in Ukraine*. [online] Available at: landlord.ua/reiting. [in Rus.]
15. *Ranking of the Countries according to the Rule of Law Index*. [online] Available at: <https://qtmarket.ru.ratings/rule-2020-of-law-index> [Accessed: 11 Nov. 2020]. [in Rus.]
16. *Ranking of Countries by the Level of Democracy*. [online] Available at: qtmarket.ru/ratings/democracy-index [Accessed: 11 Nov. 2020]. [in Rus.]
17. *The Level of the Shadow Economy in Ukraine Has Grown to 31% of GDP – Ministry of Finance*. [online] Available at: [prm: ua / riventinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini-zris-do-32-vid-obsyagy-vvp-minfin /](http://prm.ua/riventinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini-zris-do-32-vid-obsyagy-vvp-minfin/) [Accessed: 23 Sept. 2020]. [in Ukr.]
18. *World Hybrid Warfare: The Ukrainian Front: A Monograph*. (2017). Kharkiv: Folio, 496 p. [in Ukr.]
19. *Shadow Economy in Ukraine: Research Results of 2019*. [online] Available at: kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=8978&page=1 [Accessed: 11. Oct. 2019]. [in Ukr.]
20. FRANKO, I. (1984). Ukrainians. In: I. FRANKO. *Collected Works in 50 Volumes*. Kyiv: Naukova Dumka. Vol. 41. Pp. 101 – 161. [in Ukr.]
21. HAKEN, G. (1980). *Synergetics*. Moscow: Mir, 388 p. [in Rus.]
22. TCHAIKOVSKA, A. (2018). Research of the Causes of Corporate Conflicts. *Aktualni problem derzhavy i prava* (Current Issues of State and Law), Vol. 80, pp. 202–206. [in Ukr.]
23. LIPSET, S. (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*. Vol. 53 (1), pp. 64–105. [in Eng.]
24. LIPSET, S., ROKKAN, S. (1967). *Cleavage Structures, Party Systems and Water Alignment*. New York: Free Press, 64 p. [in Eng.]

Не менш важливою складовою взаємин у системі «роботодавець – працівник» в Україні є виведення їх за межі існуючих регулятивних норм трудового законодавства, що практикується у сфері тіньової економіки. Подібна діяльність боляче відображається і на сукупному валовому продукті держави, податкових надходженнях, криміногенній ситуації, і, зрештою, на рівні життя громадян у цілому. Тіньова економіка виступає донором громадянської залежності та соціальної напруги в суспільстві, оскільки пов'язана як із незаконною підприємницькою діяльністю, так і з порушеннями, свідомими чи вимушеними, найманими робітниками чинного трудового законодавства.